

The Approach of the Five Religions to the Effects of the Crime of Espionage Within the Framework of Human Rights

Mohammad Anaraki Toodashki^{1*}

1. Department of Law, Ardebil Branch, Islamic Azad University, Ardebil, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 35-48

Article history:

Received: 9 Oct 2024

Edition: 2 Nov 2024

Accepted: 5 Feb 2025

Published online: 5 Apr 2025

Keywords:

human rights, five religions, Islam, justice.

Corresponding Author:

Mohammad Anaraki Toodashki

Address:

Iran, Ardebil, Islamic Azad University, Ardebil Branch, Department of Law.

Orchid Code:

0009-0000-9612-4574

Email:

judge_anari@iran.ir

ABSTRACT

Background and Aim: Espionage is one of the oldest crimes against sovereignty and public security. The purpose of this study is to explain the approach of the five major schools of thought to the effects of the crime of espionage within the framework of human rights.

Materials and Methods: This research is of theoretical type and the research method is descriptive-analytical and the method of data collection is library and has been done by referring to documents, books and articles.

Ethical Considerations: In order to organize this research, while observing the authenticity of the texts, honesty and fidelity have been observed.

Findings: In the practice of governments, espionage is one of the crimes that has a specific approach to it. The reason for this is the purpose of espionage and its impact on national security. International documents do not provide a supportive approach to spies in the process of trial and execution of sentences. For this reason, the effects of the crime of espionage have direct effects on human rights.

Conclusion: Espionage is related to human rights in two ways: positively, in the sense of using appropriate and fair methods to establish public security in Islamic society and create peace and friendship in society, and negatively, in the sense of denying the secrets of Islamic society and confronting those who use espionage tools to expose the security of society and its secrets.

Cite this article as:

Anaraki Toodashki M. *The Approach of the Five Religions to the Effects of the Crime of Espionage Within the Framework of Human Rights*. *Jurisprudential Research on Human Rights*. 2025.

دوره دوم، شماره اول، بهار ۱۴۰۴

رویکرد مذاهب خمس به آثار جرم جاسوسی در چهارچوب حقوق بشر

محمد انارکی تودشکی*

۱. گروه حقوق، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: جاسوسی یکی از قدیمی‌ترین جرائم علیه حاکمیت و امنیت عمومی می‌باشد. هدف از پژوهش حاضر تبیین رویکرد مذاهب خمس به آثار جرم جاسوسی در چهارچوب حقوق بشر می‌باشد.

مواد و روش‌ها: این تحقیق از نوع نظری بوده روش تحقیق به صورت توصیفی تحلیلی می‌باشد و روش جمع‌آوری اطلاعات بصورت کتابخانه‌ای است و با مراجعه به اسناد، کتب و مقالات صورت گرفته است.

ملاحظات اخلاقی: در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: در رویه دولت‌ها جاسوسی یکی از جرائمی است که رویکردی خاص به آن وجود دارد. دلیل آن هم به هدف جاسوسی و تأثیر آن بر امنیت ملی است. در اسناد بین‌المللی رویکردی حمایتی از جاسوس در فرآیند دادرسی و اجرای احکام مشاهده نمی‌شود. به همین دلیل آثار جرم جاسوسی آثار مستقیمی نسبت به حقوق بشر بر جای می‌گذارد.

نتیجه: جاسوسی از دو جهت در ارتباط با حقوق بشر قرار دارد؛ از جهت ایجابی به معنای بکارگیری روش‌های مناسب و عادلانه برای برقراری امنیت عمومی در جامعه اسلامی و ایجاد آرامش و دوستی در جامعه و از جهت سلبی یعنی نفی اسرار جامعه اسلامی و مقابله با کسانی که با استفاده از ابزارهای جاسوسی، امنیت جامعه و اسرار آنان را فاش می‌کنند، قابل توجه است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۳۵-۴۸

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶

واژگان کلیدی:

حقوق بشر، مذاهب خمس، اسلام، عدالت.

نویسنده مسئول:

محمد انارکی تودشکی

آدرس پستی:

ایران، اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اردبیل، گروه حقوق.

کد ارکید:

0009-0000-9612-4574

پست الکترونیک:

judge_anari@iran.ir

۱. مقدمه

الاستخبارات» پیرامون موضوع تجسس مطالبی را بیان نمود. احمد عابدی برای اولین بار در حوزه علمیه قم اقدام به برگزاری درس خارج فقه (تجسس) کرد و بحث جاسوسی و احکام آن را مطرح نمود.

سوالی که در این پژوهش مطرح می‌شود این است که رویکرد مذاهب خمسسه نسبت به آثار جرم جاسوسی در چارچوب حقوق بشر چگونه تبیین می‌شود؟

به نظر می‌رسد مذاهب خمسسه با استناد به آیات، روایات و سیره پیامبر (ص) و ائمه (ع)، در صورتی که اقدام به جاسوسی در جهت تأمین امنیت عمومی و بدون تضييع حقوق افراد باشد، آن را مشروع و همسو با اصول حقوق بشر می‌دانند.

۲. مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر یک مطالعه توصیفی تحلیل است. از روش کتابخانه‌ای به منظور جمع‌آوری داده‌ها و مطالب در این تحقیق استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در مراحل مختلف نگارش این مقاله، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

یافته‌ها حاکی از آن است که در رویه دولت‌ها جاسوسی یکی از جرائمی است که رویکردی خاص به آن وجود دارد. دلیل آن‌هم به هدف جاسوسی و تأثیر آن بر امنیت ملی است. در اسناد بین‌المللی رویکردی حمایتی از جاسوس در فرآیند دادرسی و

جاسوسی از جمله جرائمی است که از دیرباز در حقوق کیفری یک بخش مستقل را به خود اختصاص داده است؛ در طبقه‌بندی‌های نوین حقوق کیفری، جرم جاسوسی در طبقه جرائم علیه امنیت و آسایش عمومی قرار می‌گیرد. دلیل جدا کردن این طبقه از جرائم این است که اصول و قواعد حاکم بر آن‌ها با سایر جرائم متفاوت است. اصول و قواعد مزبور از تعیین مرجع اختصاصی برای رسیدگی آغاز می‌گردد و تا نحوه تحقیق و صدور حکم و اجرای آن ادامه دارد. باتوجه به وجود اصول و قواعد مزبور در بسیار موارد جنبه‌های مختلف حقوق بشر را تحت تأثیر قرار می‌دهند. پرسشی که پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به آن می‌باشد این است که، رویکرد مذاهب خمسسه به آثار جرم جاسوسی نسبت به حقوق بشر چگونه است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به این پرسش مورد ارزیابی قرار می‌گیرد این است که، جاسوسی از حیث ایجابی و در آیات و روایات، سیره رسول گرامی اسلام (ص) و همچنین در نزد فقها و اسلام‌شناسان، در صورتی که بتواند امنیت عمومی را برای شهروندان تأمین نماید و ضرری برای دیگران ایجاد ننماید، موافق حقوق بشر و تکمیل‌کننده آن است.

در ارتباط با پیشینه پژوهش حاضر می‌توان به موارد زیر اشاره داشت: احمد میانجی طی سلسله دروسی احکام تجسس، خطرات و آفات شرعی و عقلی آن را مطرح نمود. عباسعلی عمید زنجانی با تدوین ده جلد کتاب تحت عنوان «فقه سیاسی» در بخشی از آن پیرامون موضوع مبانی فقهی جاسوسی مطالبی را عنوان نمود. علی دهموش از علماء لبنان با تألیف کتابی سه جلدی تحت عنوان «موسوعه

اجرای احکام مشاهده نمی‌شود. به همین دلیل آثار جرم جاسوسی آثار مستقیمی نسبت به حقوق بشر بر جای می‌گذارد.

۵. بحث

در این قسمت ابتدا متغیرهای اصلی پژوهش مورد اشاره قرار خواهند گرفت.

۵-۱. جاسوس

واژه عربی تجسس در اصل به معنای «با دست لمس کردن» و مجازاً به معنای «نگاه کردن از سر کنجکاوی برای شناسایی دیگران» است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۳۸). در ادبیات فارسی، تجسس از واژه جستن برمی‌خیزد که به معنای گشتن به دنبال چیزی، شی‌ای و یا مسأله‌ای است. معنای اصطلاحی تجسس در متون اسلامی و فقه اسلامی از مفهوم لغوی آن چندان دور نیست (طبرسی، ۱۴۱۵، ۲۲۸). البته در برخی منابع فقهی اهل سنت مراد از تجسس، تفتیش و جست‌وجوی اخبار مخفی و اطلاعات سری دشمنان به قصد آگاهی یافتن از آنها ذکر شده است (عابدین، بی تا، ۲۴۹).

در تمام مذاهب اسلامی، ریشه واژه «تجسس» از حیث لغوی به معنای جست‌وجو و بررسی پنهانی است، اما در کاربرد فقهی، برداشت‌ها متفاوت است. فقه امامیه غالباً تجسس را به معنای جست‌وجوی اسرار مسلمانان می‌داند و آن را به جز در موارد خاص، امری حرام تلقی می‌کند. در مقابل، فقهای اهل سنت همچون حنابله و مالکیه، ضمن نهی از تجسس، برای آن در حوزه‌های اطلاعاتی نظامی و امنیتی مستثنیاتی قائل هستند؛ به‌ویژه در شرایط جنگی، مشروعیت آن را با قید محدودیت می‌پذیرند.

۵-۲. حقوق بشر

حقوق شهروندی از مفاهیم جدیدی است که در عرصه تحولات سیاسی و اجتماعی معاصر مورد توجه قرار گرفته است. هرچند این مفهوم و عناصر آن، پیش‌تر نیز در نزد ادیان و مکاتب سیاسی و فلسفی به چشم می‌خورد، اما امروزه مجموعه حقوق شناخته شده هر ملتی است که در یک سرزمین مشخص و تحت لوای قانون اساسی زندگی می‌کنند. حقوق بشر در واقع حقوق سیاسی، اجتماعی، مدنی، فرهنگی و اقتصادی را در بر می‌گیرد (دلفروز، ۱۳۹۴، ۴۵).

همه مکاتب فقهی اسلام به اصولی در حمایت از کرامت انسان باور دارند، ولی در نسبت‌دهی آن به مفهوم مدرن «حقوق بشر»، امامیه تأکید بیشتری بر سازگاری تعالیم اسلام با ابعاد حقوق شهروندی دارد، در حالی که فقهای اهل سنت، به‌ویژه در مذهب حنفی، تعارضاتی را در اولویت‌بندی میان مصالح امت و آزادی‌های فردی ذکر می‌کنند.

۵-۳. مبانی نظری تحقیق

در قرآن کریم واژه جاسوس تنها یک بار به صورت «ولاتجسسوا» (سوره حجرات، آیه ۱۲)، آمده است. مفسران مراد از تجسس را در این آیه تفتیش کردن اسرار و امور مخفی مؤمنان دانسته‌اند (قلعه‌چی، ۱۴۲۱، ج ۱۰، ۱۶۱). از این جهت، جاسوسی هنگامی که بر علیه مسلمانان و جامعه اسلامی به کار گرفته می‌شود، امری مذموم و محکوم است که می‌بایست ابعاد و زوایای آن بر حاکم اسلامی و اداره‌کنندگان جامعه روشن شود. دلایل و مستندات روایی و فقهی مختلفی وجود دارند که جاسوسی را امری مذموم شمرده و بر برخورد قاطع با عاملان آن تأکید کرده

الزَّبِيرُ». «چه کسی حاضر است از آنان (دشمن) برای ما خبر بیاورد؟ زبیر عرض کرد: من. پیامبر سه بار سخن خود را تکرار کرد و هر بار زبیر اظهار آمادگی کرد. آن گاه پیامبر (ص) فرمود: هر پیامبری حواری- ای دارد و حواری من زبیر است» (طبرسی، ۱۳۸۳، ۲۱۷).

در حدیثی از امام رضا (ع) آمده است: «کان رسول الله (ص) اذا بعث جيشا فاتهم أميرا- یا فأتهم أميرا- بعث معهم من ثقاته من يتجسس له خبره»؛ پیامبر اکرم (ص) هنگامی که لشکری را می‌فرستاد و امیری بر آنها می‌گماشت (که ممکن بود گاهی مورد اتهام واقع شود) همراه او یکی از افراد مورد اعتماد را می‌فرستاد تا اخبار او را جستجو کرده و به پیامبر گزارش دهد (حرعاملی، ۱۳۸۵، ۷۷). در حدیث دیگری از انس بن مالک نقل شده است که پیغمبر اکرم (ص) شخصی از یارانش را به عنوان مأمور اطلاعاتی فرستاد تا خبرهایی از قافله ابوسفیان برای او بیاورد (سجستانی، ۱۳۷۴، ۲۱۸).

شواهد تاریخی نشان می‌دهند که امیر مؤمنان علی (ع) نیز در اداره جامعه توجه خاصی به مأموران اطلاعاتی و جاسوسی می‌نمود. پیش از فتح مکه پیامبر (ص) سپاه عظیمی را فراهم کرد تا به سوی مکه حرکت کند و تصمیم بود این قضیه به صورت سری انجام گیرد. یکی از مسلمانان به نام «حاطب بن ابی بلعته» نامه‌ای خطاب به سران مکه نوشت و تصمیم پیامبر (ص) را گزارش کرد و آن را به دست زنی سپرد تا مشرکان را از قصد پیامبر (ص) برای فتح مکه آگاه کند. آنگاه پیامبر (ص) به وسیله جبرئیل از این ماجرا آگاه شد و امیرالمؤمنین (ع) را نزد خود فراخواند و فرمود: خود را به آن زن برسان،

است. ضمن اینکه در سوی مقابل، برای مقابله با تهدیدات جامعه اسلامی، پرده برداشتن از اسرار دشمن و جاسوسی مورد توجه رسول گرامی اسلام (ص) و ائمه (ع) نیز بوده است. در هر صورت، از نظر آموزه‌های دین اسلام، از جمله شروط ایمان عدم دخالت و تحقیق بی‌جا در امور مسلمانان است و با صیغه نهی که آمده دلالت بر حرمت تجسس می‌کند و حتی بر اساس آیه زیر می‌توان به گناه کبیره بودن آن حکم کرد:

«کسانی که دوست دارند زشتی‌ها در میان مردم با ایمان شیوع یابد، عذاب دردناکی برای آنها در دنیا و آخرت است» (سوره نور، آیه ۱۹). زیرا یکی از راه‌های تشخیص کبیره بودن گناه آن است که در قرآن یا روایت، وعده عذاب الیم و سخت در مورد آن داده شود.

بررسی‌ها نشان می‌دهند که هیچ معادل صریحی برای جاسوسی در قرآن یافت نمی‌شود، بلکه مفسران در بیان مصادیق خیانت و نیز تولی نسبت به دشمنان با استناد به پاره‌ای شأن نزول‌ها به این موضوع اشاره کرده‌اند که از جمله می‌توان به سنن ابی داوود اشاره نمود.

«بَعَثَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - بِسُبَّسَةَ عَيْنًا يَنْظُرُ مَا صَنَعَتْ عَيْرُ أَبِي سَفْيَانَ». «پیامبر (ص) سُبَّسَه را به عنوان جاسوس فرستاد تا ببیند کاروان ابوسفیان چه می‌کند» (سجستانی، ۱۳۸۶، ۴۷).

در «التاج الجامع للأصول» نقل شده که پیامبر اسلام (ص) در جنگ احزاب فرمود: «مَنْ يَأْتِينَا بِخَبْرِ الْقَوْمِ؟ فَقَالَ الزَّبِيرُ: أَنَا، قَالَهَا ثَلَاثًا وَ يُجِيبُهُ الزَّبِيرُ، ثُمَّ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: إِنَّ لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوَارِيٍّ وَ إِنَّ حَوَارِيَّ

الْعُيُونِ مِنْ أَهْلِ الصِّدْقِ وَالْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ تَعَاهُدَكَ فِي السِّرِّ لَأُمُورِهِمْ حَدُّوهُ لَهُمْ عَلَى اسْتِعْمَالِ الْأَمَانَةِ، وَالرِّفْقِ بِالرَّعِيَّةِ»، «با فرستادن مأموران مخفی از افراد راستگو و باوفا، اعمال کارمندان و کارکنان را زیر نظر بگیر، زیرا جستجوی مداوم و پنهانی نسبت به کارهای آنها سبب تعقیب امانت‌داری و مدارا کردن نسبت به زیردستان می‌شود» (رضی، ۱۳۸۲، ۴۱). همین رویه در سیره امام حسن (ع) نیز قابل مشاهده است. روایت شده وقتی که امام حسن (ع) در حال عزیمت از مدینه به مکه و سپس به سوی کربلا بود، تقاضای برادرش محمد حنیفه، مبنی بر همراهی ایشان را نپذیرفت و خواستار آن شد که در منزل بماند و از امور داخلی سرکشی کند تا خطری متوجه اداره جامعه نباشد. همچنین روایت شده است که امام (ع) فرمودند: «أَمَّا أَنْتَ فَلَاحِ، عَلِيكَ أَنْ تَقِيمَ بِالْمَدِينَةِ وَتَكُونَ لِي عَيْنًا لَا تَخْفَعُنِي شَيْئًا مِنْ أُمُورِهِمْ»، «اما تو همراه من نیا، در مدینه بمان و چشم من در آنجا باش تا چیزی از اخبار دشمنان بر من مخفی نماند» (قریشی، ۱۳۷۸، ۲۶۳).

بدین ترتیب جایگاه جاسوسی، آثار و پیامدها و چگونگی بهره‌گیری از آن مورد توجه فقهای اسلام بوده است که از دیرباز با کندوکاو در سیره رسول گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) به دنبال پیدا کردن راهی برای پاسخگویی به چالش‌های جامعه اسلامی بوده‌اند.

بر اساس قرآن، نهی از تجسس صراحت دارد («لَا تَجسسُوا» - حجرات / ۱۲). مفسران امامیه این آیه را ناظر به ممنوعیت مطلق در حریم خصوصی می‌دانند، در حالی که برخی مذاهب سنی این آیه را به حوزه روابط فردی محدود کرده و برای دولت اسلامی در

نامه را از او بگیر و نزد من بیاور. پس از آن، پیامبر (ص) زبیر را نیز فراخواند و به او فرمود: در این کار علی بن ابی طالب (ع) را همراهی کن. آن دو بیراهه حرکت کردند و در محلی آن زن را یافتند. زبیر پیش دستی کرد و از زن درباره نامه سؤال کرد. آن زن به دروغ سوگند یاد کرد که نزد او نامه‌ای نیست و زبیر باور کرد. بعد امیرالمؤمنین (ع) شمشیر را بیرون آورد و خطاب به او فرمود: «قسم به خدا چنانچه نامه را بیرون نیاوری گردنت را خواهم زد». زن که چاره‌ای جز بیرون آوردن نامه نداشت، نامه را از لای موهایی خود بیرون کشید. امیرالمؤمنین (ع) نامه را از وی گرفت و نزد پیامبر (ص) برد (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ۵۶). این داستان را بخاری در صحیح خود و فخر رازی در تفسیر خود، همچنین در تفسیر روح المعانی و روح البیان و فی ظلال، قرطبی و مراغی و دیگران با تفاوت‌هایی نقل کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۳، ۱۱). در سنن بیهقی افزون بر آنچه گذشت، مطابق با نقل بیهقی، روایت به صراحت جواز جاسوسی و تجسس را می‌رساند. لکن بر اساس نقل نخست، از راه دیگری می‌توان مفهوم تجسس و تفتیش را استنباط کرد و آن اینکه تنها پیامبر (ص) و امیرالمؤمنین (ع) از این ماجرا خبر داشتند (خرازی، ۱۳۸۰، ۱۸۴).

هرچند قوانین و مقررات هر جامعه‌ای ملاک تعیین حقوق شهروندان در ارتباط با یکدیگر و با حکومت هستند، اما برخی مواقع، مسائل و موضوعاتی در حوزه‌های امنیت جامعه پدید می‌آیند که نیازمند بهره‌گیری از ابزار جاسوسی برای رتق و فتق امور شهروندان است. باز در همین زمینه امام علی (ع) می‌فرماید: «ثُمَّ تَفَقَّدُوا أَعْمَالَهُمْ، وَأَبْعَثُوا

احساس ناامنی دائمی را در زندگی خصوصی ایشان ایجاد می‌کند. (کارمی، و کوتلیار، ۲۰۲۳، ۱۵۰۶)

امامیه: حریم خصوصی در فقه امامیه بسیار محترم شمرده شده است؛ بر اساس آیه «وَلَا تَجَسَّسُوا» و روایات امامان معصوم (ع)، ورود بدون مجوز به حریم افراد از گناهان کبیره تلقی می‌شود. اصل حرمت تجسس به‌وضوح بر ممنوعیت جاسوسی بدون دلیل موجه تأکید دارد. (کلینی، ۱۳۶۳، ۳۲۷/۳)

حنفی: حفظ حریم خصوصی واجب است؛ اما در مواردی مانند جرایم علیه نظام اسلامی یا در صورت وجود ظن قوی، تجسس با اذن قاضی مجاز شمرده شده است. (علاءالدین کاسانی، ۱۳۹۴، ۱۸۶/۶)

مالکی: تأکید شدیدی بر لزوم حفظ حیثیت و اسرار مردم وجود دارد، اما اگر تجسس در راستای دفع مفسده بزرگ‌تر باشد، می‌توان آن را پذیرفت. (مالک بن انس، ۱۴۱۱، ۲۷۴/۲)

شافعی: به‌طور کلی با تجسس مخالفاند مگر در مواردی که مصالح جامعه یا تهدید امنیتی حتمی مطرح باشد؛ نظارت بدون مجوز، خصوصاً دیجیتالی، مخالف اصول اخلاقی شافعی تلقی می‌شود. (شافعی، ۱۳۶۷، ۲۶۴/۷)

حنبلی: مشابه دیدگاه مالکی، حریم خصوصی محترم است، ولی در موارد اضطرار یا حفظ مصالح بزرگ‌تر، امکان نقض آن با قیود خاص وجود دارد. (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ۲۵۳)

۵-۴-۲. آزادی بیان و فعالیت مدنی

احساس «خنک‌کنندگی» ناشی از نظارت، یکی از پیامدهای مهم است. مطالعه‌ای در زیمبابوه و اوگاندا

امور اطلاعاتی قائل به جواز مشروط هستند. برای مثال، در منابع مالکی و شافعی، تأکید بر حفظ حریم فردی پررنگ است، اما با استناد به سیره نبوی، امکان جاسوسی در مواقع تهدید عمومی پذیرفته شده است. در منابع حنبلی و حنفی، احادیثی چون مأمور ساختن زبیر برای کسب اخبار از دشمن، مستند جواز محسوب می‌شود. در فقه امامیه نیز به مأموریت‌هایی همچون ارسال حاطب بن ابی‌بلتعنه برای گزارشات جنگی اشاره شده است، اما نگاه اخلاقی‌تری به تجسس و احترام به حریم خصوصی شهروندان در آن غالب است.

۵-۴-۴. آثار جاسوسی بر حقوق بشر

آثار جاسوسی بر حقوق شهروندی عبارتند از:

۵-۴-۱. حریم خصوصی

حق حریم خصوصی (ذکر شده در ماده ۱۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی) مستقیماً با گسترش نظارت دیجیتال در تضاد است. ابزارهای جاسوسی مجازی، توانایی جمع‌آوری اطلاعات شخصی (مکالمات، موقعیت جغرافیایی، سوابق تعاملات) را فراهم می‌کنند. به‌عنوان مثال، پژوهش‌های سازمان ملل خاطرنشان کرده‌اند فناوری‌های شبکه‌ای امروزی ابزاری قدرتمند برای «نظارت، کنترل و سرکوب» هستند و نیازمند مقررات موثر مبتنی بر حقوق بشر می‌باشند. همچنین، فعالیت‌های گسترده‌ی هک و جاسوسی بدون مجوز قضایی، به‌وضوح با ممنوعیت مداخله‌ی غیرقانونی در زندگی خصوصی در تعارض است (UNHRC, 2022). این مداخلات موجب کاهش اعتماد افراد به سیستم‌های دیجیتال و دولت شده و

جلوگیری از فتنه علنی. (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ۱۷۸؛ مالک بن انس، ۱۴۱۱، ۲۵۴/۲)

۵-۴-۳. امنیت روزنامه‌نگاران و مدافعان حقوق بشر

خبرنگاران و کنشگران اجتماعی از اهداف اصلی جاسوسی دیجیتال‌اند. گزارش دیده‌بان حقوق بشر (۲۰۲۴) اشاره می‌کند که نرم‌افزارهای جاسوسی تجاری مانند «گرافایت» برای ره‌گیری مهاجران و فعالان مورد استفاده قرار گرفته است. (دیده‌بان حقوق بشر، ۲۰۲۴) به‌علاوه، پلتفرم امنیت روزنامه‌نگاران شورای اروپا (۲۰۲۴) تصریح می‌کند که «به‌کارگیری غیرقانونی نرم‌افزارهای جاسوسی علیه خبرنگاران» یکی از نگرانی‌های عمده‌ی کنونی است. اگر حفاظت قانونی مناسبی وجود نداشته باشد، روزنامه‌نگاران در فضای مجازی همواره در معرض تهدید قرار گرفته و قادر به پوشش خبری آزاد و بی‌خطر رویدادها نیستند. همچنین، استفاده‌ی فراگیر از این ابزارها می‌تواند رسانه‌ها را به آرامی تحت کنترل حاکمیت قرار داده و زمینه‌ی سانسور خودجوش را فراهم کند. (موری، ۲۰۲۴، ۴۰۴)

امامیه: احترام به راویان حق و ناهیان از منکر در آموزه‌های اهل بیت (ع) بارز است؛ بنابراین هرگونه تهدید اطلاعاتی علیه ایشان، مخالف با سیره اهل بیت محسوب می‌شود. (کلینی، ۱۳۶۳، ۲۲۷/۵)

سایر مذاهب (حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی): اصولاً اگر فعالیت روزنامه‌نگار در راستای عدالت باشد و موجب فساد یا فتنه نشود، نباید تحت تعقیب قرار گیرد. اما اگر انتشار اخبار به‌زعم حاکم تهدیدی برای وحدت مسلمانان باشد، تجسس ممکن است مشروع

نشان داد که نظارت دولتی باعث تغییر رفتار افراد می‌شود و فضای فعالیت اجتماعی و سیاسی را تنگ می‌کند. در پی این روند، افراد تمایلی به بیان آزادانه‌ی نظرات و پیوستن به تجمعات مسالمت‌آمیز ندارند. ظرفیت نظارتی مبتنی بر هوش مصنوعی موجب خودسانسوری شده و به‌تدریج فضای توسعه فردی و سیاسی را می‌تراشد. (روتنبرگ و موری، ۲۰۲۴، ۳۰۴) نمونه‌ی دیگر، پس از افشای برنامه‌های نظارتی گسترده‌ی دولت‌ها (مانندافشای اسنودن)، مشاهده شد که جستجو برای کلمات کلیدی حساس در اینترنت کاهش یافت؛ پژوهش‌گرانی مانند جان پنی این کاهش را ناشی از ترس غیرمستقیم و خودسانسوری می‌دانند. بدین ترتیب، «خنک‌کنندگی دیجیتال» می‌تواند به مخاطرات جدی برای دموکراسی و مبانی سخن‌وری آزاد شهروندان منتهی گردد.

امامیه: آزادی بیان در چارچوب اخلاق اسلامی و حفظ وحدت امت مجاز است، ولی تجسس و نظارت بیش از حد، موجب نقض کرامت انسانی و ترس عمومی شده و با تعالیم امامان (ع) ناسازگار دانسته می‌شود. (کلینی، ۱۳۶۳، ۳۱۷/۵)

حنفی و شافعی: معتقدند حفظ نظام مقدم بر آزادی است، اما به شرطی که نظارت منجر به رعب و تهدید نشود؛ خودسانسوری گسترده، نشانه فساد حکمرانی است و مشروع نیست. (علاءالدین کاسانی، ۱۳۹۴، ۲۸۳/۶؛ شافعی، ۱۳۶۷، ۱۷۵/۷)

مالکی و حنبلی: اگرچه بیان آزاد در حدود شرعی مجاز است، اما ایجاد فضای ترس و سکوت سیاسی (مثلاً با جاسوسی) مورد تأیید نیست، مگر در موارد

حنفی: حفاظت از مظلومین از اصول حنفی است. اما در برخی تحلیل‌های سنتی، اگر اقلیت مظلون به ارتباط با دشمن باشد، امکان تجسس موقت وجود دارد. (علاءالدین کاسانی، ۱۳۹۴، ۷۶/۶)

مالکی و شافعی: اصل بر عدم تجسس بر افراد بی‌گناه است، ولی در مواقع جنگ و تهدید علیه دین، ممکن است استثنائاتی قائل شوند. (مالک بن انس، ۱۴۱۱، ۲۳۶/۲؛ شافعی، ۱۳۶۷، ۱۸۸/۷)

حنبلی: نظارت عمومی بر مبنای امنیت مشروع است، اما نباید به ظلم و آزار منجر شود؛ فقه حنبلی در نگاه سنتی ترش حساسیت کمتری به حقوق اقلیت‌ها دارد، مگر اینکه مستقیماً مظلوم واقع شوند. (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ۳۱۸)

۵-۴-۵. آثار روانی-اجتماعی

زندگی در حصار دائمی نظارت باعث ایجاد فشار روانی و اجتماعی فراوان می‌شود. گزارش‌ها و مصاحبه‌های میدانی حاکی از آن است که افراد تحت‌نظر دایمی، دچار اضطراب مزمن، احساس «ناباوری نسبت به دیگران» و اشکال ذهنی پارانوییدی می‌شوند. به گفته یکی از فعالان مدنی، «اثر روانی نظارت بسیار شدید است و انسان را در حالت همیشگی هشیاری و افکار پارانویایی فرو می‌برد». در سطح جامعه، این فضا موجب «بی‌اعتمادی عمومی» می‌شود؛ پژوهشی بیان می‌کند که گستردگی نظارت، اعتماد متقابل میان شهروندان و نیز اعتماد به نهادهای مدنی و دولت را کاهش می‌دهد. فشار مستمر به زندگی خصوصی افراد، همچنین می‌تواند به افت مشارکت مدنی، خودسانسوری گسترده و در مواردی افسردگی و سایر

شود. (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ۹۳؛ مالک بن انس، ۱۴۱۱، ۱۴۵/۲؛ علاءالدین کاسانی، ۱۳۹۴، ۸۶/۶؛ شافعی، ۱۳۶۷، ۱۴۷/۷)

۵-۴-۴. تأثیرات بر پناهجویان و اقلیت‌ها

گروه‌های آسیب‌پذیر چون پناهجویان و اقلیت‌های قومی یا مذهبی نیز در معرض شدیدترین خطرات ناشی از جاسوسی دیجیتال‌اند. مطالعه‌ی (UNHCR, 2021) نشان می‌دهد که پناهجویان ممکن است تماس‌ها و اطلاعات شخصی‌شان توسط دولت‌های کشور مبدأ یا مقصد ره‌گیری شود؛ این موضوع می‌تواند آنان را در معرض آزار، تبعید اجباری یا رد درخواست پناهندگی قرار دهد. به‌عنوان نمونه، اطلاعات مربوط به مسیر مهاجرت یا ارتباط با شبکه‌های ترانزیت می‌تواند علیه پناهجویان استفاده شده و درخواست‌های پناهندگی را بر اساس «همدستی در قاچاق انسان» رد کند. اقلیت‌های دینی و قومی نیز ممکن است هدف شناسایی و تعقیب قرار گیرند، به‌ویژه در کشورهایی که ابزارهای نظارتی برای کنترل این گروه‌ها طراحی شده است. در مجموع، فقدان حمایت‌های قانونی و نداشتن هویت رسمی، پناهجویان را بسیار در معرض سوءاستفاده‌های اطلاعاتی و تبعیض دولت‌ها قرار داده است.

امامیه: ظلم به مستضعفین و اقلیت‌ها به‌شدت نهی شده و نظارت بر ایشان برای کنترل، خلاف عدالت علوی است. به‌خصوص استفاده ابزاری از اطلاعات برای رد پناهندگی یا تبعیض مذهبی، محکوم است. (کلینی، ۱۳۶۳، ۳۷۱/۵)

(ص) و ائمه معصومین (ع) مورد اشاره و تصریح قرار گرفته است. مذاهب خمسسه نیز در مواجهه با این سیره، به انحاء مختلف موضوعی در قبال جنبه‌های جاسوسی اتخاذ نموده‌اند. اختلافات مذاهب خمسسه در دو فضای مختلف نسبت به جاسوسی و آثار آن در چهارچوب حقوق بشر است: اول در ارتباط با ارکان و مؤلفه‌های جاسوسی؛ دوم در ارتباط با مصادیق اقدامات.

اما در عین این اختلاف رویکرد، اشتراکات بسیار زیادی نیز میان رویکرد مذاهب خمسسه وجود دارد. در همین راستا باید عنایت داشت که، رویکرد آیات، روایات و به طور کلی منابع اولیه اسلامی و همچنین نظرات فقها بر یک اصل کلی استوار است، و آن این-که، مناسبات جاسوسی با حقوق بشر از منظر ایجابی چنانچه در فضایی باشد که امنیت عمومی جامعه اسلامی تأمین شود و ضرری برای دیگران ایجاد نشود، یک مناسبات تکمیل کننده و هم‌سو می‌باشد. دلیل این امر نیز به یک اصل مبنایی بازمی‌گردد که همان اصل لزوم و ضرورت حفظ نظام و کیان اسلامی و همچنین مقابله با تهدیدات درونی و بیرونی می‌باشد. بدیهی است که برای استقرار هر نظامی و حفظ آن نظم لازم است یک تعهد کلی مبنی بر انجام اقدامات برای جلوگیری از برهم خوردن نظم مزبور صورت پذیرد. اقداماتی که صورت می‌پذیرد با هدف حفظ امنیت و آسایش شهروندان است. البته نباید از نظر دور داشت که این امر نباید و یا شاید نمی‌تواند به عنوان مبنایی برای تجسس در امور شخصی افراد محسوب گردد. زیرا عدم تجسس در امور شخصی افراد یک دستور صریح و یک اصل اساسی در قرآن کریم محسوب می‌گردد. مع الوصف، این مسأله با

اختلالات روانی منجر شود. (کوتلیار و کارمی، ۲۰۲۳، ۱۵۱۳)

همه مذاهب خمسسه: ایجاد فضای ترس، بدگمانی عمومی، و احساس ناامنی روانی، از دیدگاه اسلامی به‌شدت نکوهش شده است. امامیه با تأکید بر آرامش مؤمنان و ضرورت اعتماد عمومی، چنین فضایی را مضر به دین و حکومت عادل می‌داند. سایر مذاهب نیز به استناد روایات «حُسن ظن» و «سکینه»، جو ارباب دائمی را ناپسند می‌دانند. تجسس گسترده که منجر به رعب شود، خلاف موازین شرعی است.

۶. نتیجه

آثار جاسوسی بر حقوق بشر را می‌توان در قالب‌های زیر مورد توجه قرار داد: مدیریت جامعه و امنیت عمومی برای شهروندان؛ نظارت بر عملکرد حاکمان و مدیران؛ جاسوسی به مثابه خیانت به جامعه اسلامی؛ جلوگیری از رسوایی شهروندان؛ محرومیت از دوستی مردم. مناسبات جاسوسی و حقوق بشر از دو منظر متفاوت قابل توجه می‌باشد؛ یکی از منظر ایجابی و دیگری از منظر سلبی. مقصود از جنبه ایجابی، اقدامات حکومت اسلامی در راستای استقرار امنیت عمومی و برقراری نظم و همچنین حفاظت از منافع و اطلاعات حکومت و جامعه اسلامی است. از طرف دیگر مقصود از جنبه سلبی، مقابله با افرادی است که به دنبال انجام جاسوسی و خارج ساختن اطلاعات حکومت اسلامی هستند. در این جنبه، اقداماتی که مانع از ارتکاب جرم جاسوسی صورت می‌پذیرد، مدنظر می‌باشد.

این دو جنبه مختلف از مناسبات جرم جاسوسی و حقوق بشر به صورت مستقیم در سیره پیامبر اکرم

آموزه‌های دینی موافق نیست و مرکز ثقل اسلام که سیره رسول گرامی اسلام (ص) و آیات قرآن است، بر پرهیز از دخالت در زندگی دیگران و جلوگیری از تضييع حقوق اشخاص متکی است. بنابراین هنگامی - که قانون بر مبنای رضایت مردم و حرکت در چارچوب شرع تعیین شده است، نمی‌توان بر مبنای خودسری و سلیقه‌ای، امور شهروندان را نظاره نمود. جاسوسی نزد مذهب خمسه معطوف به نظارت بر عملکرد تهدیدات درونی و بیرونی نیست، بلکه نظارت بر عملکرد مدیران و حاکمان می‌تواند باعث تحقق حقوق شهروندی و رسیدگی به امور شهروندان گردد. هنگامی که با بهره‌گیری از نظارت پنهان بر عملکرد مدیران می‌توان حق و حقوق مردم را به شکل مؤثرتری پیش برد، بخش مهمی از حقوق شهروندان دست یافتنی است و جلوی فسادهای گسترده و سیستماتیک گرفته می‌شود. به علاوه جاسوسی دارای شرایط و ضوابطی است که از جمله آن حفظ اسرار مردم به مثابه یک امانت، حفظ رابطه دوستی با آنان و در نظر گرفتن الفت و عطف اسلامی است.

۷. سهم نویسندگان

نگارش متن توسط نویسندگان و نظارت علمی و اصلاحات نهایی توسط نویسنده مسئول صورت گرفت.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن منظور، محمد، لسان العرب، بیروت، دارالصادر، ۱۴۱۴ق..
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد، قاهره، مکتبه القاهره، ۱۳۸۸ق.
- حرعاملی، محمد، وسائل الشیعه، قم، اهل البیت، ۱۳۸۵.
- خرازی، سید محسن، «کاوشی در حکم فقهی تجسس»، فقه اهل بیت، شماره بیست و ششم، ۱۳۸۰.
- خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث، تهران، موسسه حفظ و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶.
- دلفروز، محمدتقی، جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی شدن، سیاست و قدرت، تهران، کویر، ۱۳۹۴.
- رضی، ابوالحسن، نهج البلاغه، قم، مشهور، ۱۳۸۲.
- سجستانی، ابو داود، سنن ابو داود، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۶.
- سجستانی، ابویعقوب، کشف المحجوب، تهران، طهوری، ۱۳۷۴.
- شافعی، محمدبن ادريس، کتاب الأم، بیروت، دارالمعرفه، ۱۳۶۷.
- شیخ مفید، محمد، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳.
- طبرسی، فضل ابن حسن، مجمع البیان، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، جلد نهم، ۱۴۱۵.
- طبرسی، فضل بن حسن، الاحتجاج، تهران، انتشارات اسلامیه، ۱۳۸۳.
- عابدین، محمد، رد المحتار علی الدر المختار (حاشیة ابن عابدین) ویلیه قره عیون الأخیار وتقریرات الرافعی، ریاض، دارالعالم الکتب، بی تا.
- علاءالدین کاشانی، ابوبکر بن مسعود، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، بیروت دارالکتب العربی، ۱۳۹۴ق.
- قریشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب اسلامیه، ۱۳۷۸.
- قلعه‌جی، محمد رواس، الموسوعه الفقهیه المیسره، جلد دهم، بیروت، دار النفائس، ۱۴۲۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۳۷۳.
- مالک بن انس، المدونه الکبری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۱ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب اسلامیه، ۱۳۸۳.
- Carmi, N., & Kotliar, D. M. (۲۰۲۳). Keeping Pegasus on the wing: Legitimizing cyber espionage. Information, Communication & Society, ۲۷(۸), . ۱۴۹۹-۱۵۲۹

- Human Rights Watch. US Immigration Agency Contract with Spyware Company Poses Risk to Rights. Retrieved from Human Rights Watch website, (2024).
- Insights from qualitative research in Uganda and Zimbabwe. *Journal of Human Rights Practice*, ۱۶(۱), ۳۹۷–۴۱۲.
- Murray, D., Fussey, P., Hove, K., Wakabi, W., Kotliar, D. M., & Carmi, N. Keeping Pegasus on the wing: Legitimizing cyber espionage. *Information, Communication & Society*, (2023), ۲۷(۸), ۱۴۹۹–۱۵۲۹
- Kimumwe, P., Saki, O., & Stevens, A. The chilling effects of surveillance and human rights, (2024).
- UNHCR. .Connecting with Confidence: Managing Digital Risks to Refugee Connectivity (Innovation Service Report). UNHCR Innovation Service, (2021).
- Rautenberg, N., & Murray, D. Making Tangible the Long-Term Harm Linked to the Chilling Effects of AI-enabled Surveillance: Can Human Flourishing Inform Human Rights? *Human Rights Review*, ۲۵(۳), (2024), ۲۹۳–۳۱۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی